

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII MAKEIEV,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

smakeev950@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4418-8741>

Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта (1863–1941)¹

Напередодні першої світової війни В. Зомбартові 51 рік, він на піку академічної кар'єри. З 1906 року повний професор у Берлінській школі торгівлі, що у Бреслау, авторитетний фахівець з еволюції капіталізму, простежений у монографіях, що зажили популярності, — одного лише 1913 року їх видано три, серед яких і написана роком раніше «Війна і капіталізм». Разом із М. Вебером із 1902 року редагує провідний науковий часопис Німеччини *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, у жовтні 1910 року сусідив із М. Вебером, Г. Зимелем, Ф. Тьонісом у президії першого з'їзду німецького соціологічного товариства. Воно називалося «соціологічним», хоча об'єднувало економістів, філософів, юристів, істориків, а в німецьких університетах ще не було відповідних кафедр. І дотепер у Німеччині під «соціологією» розуміють дещо таке, що в інших краях відносять до соціальної філософії. От і В. Зомбарт був одночасно економістом, істориком і соціологом, який писав про основні класи капіталізму — буржуа та пролетарів. Сучасні дослідники впевнено констатують: він найбільш відомий і авторитетний німецький соціальний учений першої половини минулого століття [Mitzman, 1987: pp. 100–101; Grundmann, Stehr, 2001: p. 258].

Але під час війни він не стільки дослідник, скільки ідеолог і пропагандист — зміна ієрархії значущості життєвих ролей, зумовлена потужним стресогенним чинником. Тотальна подія, якою є війна, все одно припускає, як відомо, спі-

1 Статтю підготовлено в рамках теми «Стресові стани населення України в контексті війни; розповсюдженість, групи ризику та шляхи компенсації», що виконується згідно із Постановою Президії НАН України від 28.12.2022 № 414, керівник доктор соціологічних наук Сергій Дембіцький.

Цитування: Макеєв, С. (2023). Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 42–55, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.01.042>.

віснування низки відмінних світоглядних позицій у рамках домінантного почуття відданості батьківщині, характерного для суспільного настрою населення та еліт тодішніх сторін протиборства на початковому етапі бойових зіткнень. В. Зомбарт книгою 1915 року «Торгаші і герої. Роздуми патріота», нещодавно знову перекладеною англійською та доповненою розлогою передмовою перекладача [Sombart, 2021], позиціює себе як радикально-націоналістично налаштованого громадянина, котрий поставив інтелектуальні уміння та навички на службу нації й державі [Joas, 1990: pp. 104–107; Pietilä, 2011: pp. 92–93]. Шовінізм, агресивне неприйняття культури противника стали відповіддю на стрес ученого зі світовим ім'ям.

Перше видання обсягом півтори сотні сторінок дотепер перевидається, ставши свідченням епохи, культурним артефактом [Sombart, 2018]. За формою це схоже на текст лекції перед молодими солдатами, саме до них звертається з кафедри досвідчений професор з роз'ясненням смислу війни та їхнього покликання у ній. За змістом нагадує вчення про квінтесенцію культури людської цивілізації, що розвивається безкомпромісною конфронтацією двох її різновидів: культури егоїстичного індивідуалізму та культури духовно зорієнтованої колективної солідарності. Саме останнє є переможним, а молоде покоління, що повернулося з війни, наполягає лектор, візьметься за відновлення всього життя суспільства, долаючи все те, що сковувало німецький народ, заважало йому бути тим, хто він є відповідно до високої наперед визначеної історичної місії. Упереджений, безоглядно-палкий захист національної культури від наклепів зовнішніх ворогів/недоброзичливців, поданий у книзі, виявляється апологетикою війни — інтелектуальною і гранично упередженою.

Ніхто і ніколи не дорікав В. Зомбартові тим, що в книзі він говорить про якісь дрібниці чи безглузді фантазії. Та й як заперечити те, що культ героїв — тих, хто вносить новачії, змінює устрій спільного життя, надає зразки поведінки й утворює універсальні цінності — це атрибут людської історії, глобальна каузальність її прогресивного руху. А герої — це ті, хто долає опір сліпого чи свідомого групового опору, протидію чи обструкцію консервативних індивідуальних упереджень, звичок, звичаїв, анахронізмів. Культ героїв у їхній боротьбі проти негероїв В. Зомбарт приписує найвищу міру доленості. Приблизно ту саму, що в марксизмі відводиться культу пролетаріату і конфлікту класів у динаміці руху історії.

Трансформація світоглядної установки¹

За походженням і швидко досягнутим завдяки вищій економічній освіті соціальним статусом В. Зомбарт належав до вищої верстви середнього класу. І подібно до багатьох однолітків, які обрали заняттям викладання і науку, він відступається від ідеалів і цінностей свого класу — індивідуалізму, свободи, прав особистості, недоторканності власності. У перших прячах зі з'ясування гене-

1 Матеріали сюжету запозичено із біографії В. Зомбарта, що витримала кілька видань різними мовами [Lenger, 2012], та розділу в колективній монографії того ж автора [Lenger, 1995: pp. 65–76], а також низки статей зі схожої тематики, посилення на які наведено.

алогії (поступового становлення) капіталізму він — прихильник марксизму, котрий спостерігає й оцінює сучасність із перспективи, розташованої куди лівіше умовного центру настільки ж умовного соціально-політичного спектра. Щире занепокоєння соціальним питанням спонукає аналізувати реакцію на нього у вигляді соціальних рухів.

Історія вбачається йому відкритою для інших, крім капіталізму, станів, а соціалізм як рух, ініційований колективними інтересами та уявленнями, — цілком імовірною і опцією, і метою історичної динаміки. Комунітарній економічній системі він рішуче віддавав перевагу перед наявною, ґрунтованою на приватному підприємництві. Не вдаючися, втім, у деталі й уникнувши небезпеки уславитися як провидець, що орієнтується на мрійливо-бажані, а не вже уявлені тенденції, що, власне, й личило б ученому. В економічній літературі першої третини минулого століття неодноразово відзначалися високі наукові здобутки праць В. Зомбарта [Grundmann, Stehr, 2001: p. 259].

Три видані 1913 року книги — «Буржуа», «Війна і капіталізм», «Розкіш і капіталізм» — свідчили про помітний зсув у ракурсі розгляду сучасного устрою суспільного життя. У них він викладає роль і функції позаекономічних чинників становлення і розвитку «сучасного капіталізму». Євреїв як особливої етнічної групи, схильної до експансії торгово-грошових відносин; війни, що сприяє конструкторським розробкам і масовому виробництву техніки та деталей до неї; змін у взаємовідносинах статей і загалом у способі життя, спричинених формуванням потреб у чуттєвому задоволенні й насолоді у середовищі панівних класів. Ф. Ленгер навіть говорить про «переворот у ціннісних орієнтаціях» В. Зомбарта, в якому хоча й присутні, але поки ще слабко відчутні мотиви націоналізму й етнічної дискримінації [Lenger, 1995: pp. 65–66]. Але, як наголошують знавці його творчості, видані перед війною праці свідчать про втрату В. Зомбартом віри у вітальність ліберальних і демократичних цінностей, його світоглядна установка і консервативна, і антиліберальна.

Крім того, соціально-економічні стани суспільства, що окреслюються й поступово визрівають, учений уже не вважає продуктами конкурентної взаємодії одних тільки колективних агентів (нації й народності, капіталісти й робітники, підприємці й торговці як різновиди «буржуа»). До уваги слід брати соціально-психологічні та культурні чинники — те, що відсутнє в марксизмі. Добре відомою є його полеміка з М. Вебером про чинники генези «духу капіталізму»: у торговому капіталізмі, тобто у практиках здобуття прибутку з актів купівлі-продажу, але не в протестантській етиці вбачає В. Зомбарт вирішальний чинник. Причому його точка зору була більш популярною в академічних колах, але сьогодні її практично забуто [Grundmann, Stehr, 2001: p. 258]. Опублікованими працями він, з'ясувавши для себе, роз'яснює і студентам, і читацькій публіці соціально-культурний механізм модифікації в часі суспільних і господарських відносин.

Утвердження панорамного бачення передумов генези капіталізму супроводжувалося зростанням розчарування як в індустріальній цивілізації, так і в перспективах соціалізму і пролетарського руху. Воно вже відчувалося в передвоєнних публікаціях, але не стало каталізатором тотальної критики сучаснос-

ті. Марксизм в очах В. Зомбарта вичерпав свій науковий і політичний потенціал, а статистика експансії індустріалізму (технологічного прогресу) розчаровувала своїм агресивним утилітаризмом, бо свідчила про зниження претензій основних соціальних груп, їхню зверненість до задоволення елементарних потреб у комфорті та насолоді. Спільнота — за термінологією Ф. Тьоніса — не тільки витісняє спільність на далеку периферію спільного життя, але фактично утверджує домінантний тренд спільного існування — без високих ідеалів, без потреби в солідарності, задовольняючись анонімністю великих міст.

Утім, про нагальність пошуку інших імпульсів у вигляді загальнозначущих цілей і смислів, що збуджують життєву енергію народів і держав різних континентів, багато говорилося в наукових і художніх колах тодішніх національних суспільств. У «дусі часу» були міркування про кризу і навіть занепад Європи, але про способи виявлення таких імпульсів, їхню якість і доступність продовжувалися дискусії. Серед соціологів В. Зомбарт — і не він один — убачав цей спосіб ще й у війні, яка розв'яже наявні кризові суперечності сучасності, дасть змогу, ніби здобувши досконалішу оптику, по-новому розгледіти перспективи подальшого розвитку [Joas, Knobl, 2013: pp. 116–156]. У другій половині 1914 року трапився новий переворот у світоглядній настанові, він зовсім по-іншому побачив і раніше схований головний конфлікт епохи — конфлікт національних світоглядів, а разом із ним цілі та смисли всесвітньо історичної місії народу Німеччини. Війна, хто ж заперечує, перетворює почуття й умонастрої, наполегливо рекомендуючи зарозумілу авторитетність крові, ґрунту, коренів, а інтелектуали бувають до таких наказів вельми чутливими.

Однаке націоналізм, навіть у мінімальних дозах внесений у промови та в тексти, виводить виголошене і написане за рамки науковості, перетворюючи їх на пропагандистське висловлювання. У докладному огляді «*War in Social Thought. Hobbes to the Present*» Х. Йоас і В. Кнйобл включили книгу про торгашів і героїв до списку літератури, але рішуче відмовили їй у праві бути присутньою в історії скільки-небудь аргументованої, уґрунтованої на фактах соціальної думки про війну [Joas, Knöbl, 2013: pp. 138–140]. Вона доречна в рамках війни ідей, переконань, принципів, війни світосприймань, неодмінність участі в якій зумовлювалася імманентно пережитим вченими й літераторами патріотичним обов'язком. Г. Зимель, скажімо, у статтях полемизував з Е. Дюркгаймом, котрий викривав мілітаристські тенденції в німецькій соціальній науці, культурі, зовнішній політиці.

Натомість В. Зомбарт критикував утилітаристські принципи організації соціальних взаємодій у формулюваннях англійських філософів, економістів, істориків, відповідаючи на інвективи в англійській пресі та публіцистиці на адресу німецької культури й окремих її представників (частіше за інших згадували Ф. Ницше). На його думку, жоден британський суспільствознавець не заслуговує на те, щоб називатися філософом; вони всі вульгарні матеріалісти, стурбовані ефективністю виробництва і споживання. Тоді як справжня філософія, що трактує речі надматеріальні, існувала й існує тільки в Німеччині (про британсько-німецьку ксенофобську інтелектуальну конфронтацію напередодні і під час Першої світової див.: [Bridgham, 2006; Moore, 2001]).

Знову ж таки, одразу й не пригадати, кому із суспільствознавців і гуманітаріїв удавалося писати й публікувати суто наукові дослідження під час війни. Хіба що серед перших назвати А. Шопенгауера, Л. Вітгенштайна, З. Фройда, Ж.-П. Сартра — попри неабияку, іноді велику, відмінність в їхніх конкретно-побутових і життєвих ситуаціях. Куди чисельнішими є публікації войовничого націоналізму. М. Фурньє у біографії М. Моса перелічує деякі книги антропологів, лікарів, юристів, що з'явилися після окупації Франції Вермахтом у 1940 році та перших законів, що обмежували у правах євреїв та іноземців: «Євреї і Франція», «Як розпізнати єврея», «Медицина і євреї», «Преса і євреї з часів Французької революції». Етнологів закликали досліджувати витоки народної свідомості, традиції та фольклор корінного народу, що випадало на долю тим, хто залишався в навчальних класах, лабораторіях, музеях і йшов на мінімальні поступки вимогам моменту на шкоду своїм науковим інтересам. Корупційного впливу на науку шовіністичної атмосфери та настроїв війни вдавалося уникнути лише тим, хто емігрував з європейського театру воєнних дій за океан, у США, Канаду, Австралію або, змінивши заняття, приєднався до Опору [Fournier, 2006: pp. 338–342].

Викриваючи цивілізацію: торгаші проти героїв

Книга «Торгаші і герої. Роздуми патріота» виходить друком на сьомому місяці війни, а пишеться в атмосфері мілітаристської ейфорії. Ф. Ленгер у біографії вченого визначає її жанр як памфлет шовіністичного штибу, що характеризує автора як украй правого націоналіста і консерватора. Якщо до війни В. Зомбарт вважав націоналізм недоречним світосприйняттям, то тепер це надихає його, забезпечуючи, як йому вважалося, адекватність і достовірність опису та розуміння того, що відбувається. М. Антолович цитує сім патріотичних статей, опублікованих восени 1914 року й у січні наступного в газеті *Berliner Tageblatt* [Антолович, 2019: сс. 676–681]. У 1915 році М. Вебер писав колезі та другу: «Ваша націоналістична лють викликає у мене певний подив» [Lenger, 1995: p. 65]. Що читається приблизно так: бути націоналістом під час війни природно, але ж не фанатичним.

Для В. Зомбарта Перша світова була радикальним конфліктом цивілізацій. Щось співзвучне роману Г. Велса «Війна світів» (опублікований у 1897 році) та численним літературним варіаціям у європейських країнах, ретельно згадуваним у монографії за редакцією Ф. Бриджемма про Першу світову як зіткнення культур. Традиційна дихотомія «ми — вони» належить до кола фундаментальних передумов спільного існування. За доби капіталізму і націй, що оформилися в держави, певні особливості поведінки та стилю життя настільки незвичні, що, у викладі В. Зомбарта, ангажований спостерігач ладен сприймати їх як ворожі людству, майже «іншопланетні».

Тому антагоністична цивілізація («торгаші») не заслуговує на те, щоб процвітати й ширитися — як це відбувається зараз. Понад те, її агресивна експансія ставить під загрозу долю людства. Тим часом захисту, підтримки заслуговує «цивілізація героїв», що їй протистоїть. Дотепер обидві завжди перебували поруч, причому суспільствознавець-пропагандист просто зобов'язаний вдатися до з'ясування взаємних відмінностей у способах бачити, розуміти, прагнути та

віддавати перевагу. І тоді, ввязавшись у «війну ідей», він говоритиме про непе-
єднуваність і протилежність картин світу, світоглядів, підносячи своє й кари-
катурюючи, стигматизуючи чуже.

Проголошувана такого роду перебігом міркувань істина доволі проста: ево-
люція спільного існування різних народів, рас, держав супроводжується поро-
дженням *несумісностей*, напруження між якими розв'язується тільки найра-
дикальнішим конфліктом — війною. Але закликів до повного викорінювання
«роду торгашів» у книзі, звісно, немає. Обмеження сфери поширення і впливу
западницького світогляду — такою вбачає В. Зомбарт мету війни, що триває.
Не говорить він, утім, і про те, що війну здатен розпочати хтось наділений від-
повідними можливостями, повноваженнями та ресурсами, хто уявить і подасть
оті несумісності як загрозу смислу та меті існування конкретного соціуму, якщо
не всього роду людського, — загрозу такого масштабу, що відвести її вдасться не
інакше як війною. Просто тому, що найважливіші події зумовлені процесами в
соціальній, так би мовити, тектоносфері, рухом її масивних структур, але зовсім
не індивідуальною волею, хоч би якою могутньою вважати її.

Мирна фаза війни ідей народів за віру та переконання в економіці, політиці,
культурі називається конкуренцією. У цій конкуренції поступово і неухильно
бере гору те, що, на думку В. Зомбарта, відвертає від призначення і покликан-
ня рід людський — спосіб життя, абсолютно позбавлений духовності. Те, що є
незаперечним свідченням інтелектуальної деградації людства: прагнення роз-
коші, насолод, задоволення чуттєвих бажань, визнання матеріальних благ ви-
щою цінністю. Економіка в цілому, технічний прогрес є не більш як засобами
забезпечення й підтримання фізичного комфорту, побутових зручностей інди-
відів. Інакше кажучи, зміни відбуваються, але якщо прискіпливо зважити, то
до гіршого.

Заземлений прагматизм філософських, соціологічних, економічних побудов
— головним об'єктом критики обрано Г. Спенсера — виправдовує й аргументує
практику владних і бізнесових еліт розвинених країн, сприяючи поширенню й
утвердженню лібералізму та демократії, утилітарних настроїв у всіх верствах
суспільства, настроїв відособлення та високої значущості приватних пережи-
вань. Англія, з її індустріалізмом та імперіалізмом, якнайповніше втілює «дух
торгашів». Останній, утім, англійці набули від євреїв, котрі є споконвічними
носіями комерціалізму — ідеології й навичок вести справи з вигодою. Але в
сучасних В. Зомбартові колах до його «теоретичного антисемітизму» ставили-
ся терпимо, у побуті він ніяк не проявлявся, серед студентів, слухачів та уч-
нів, які відвідували лекції із сучасного капіталізму, завжди було багато євреїв.
Хтось, цілком імовірно, намагався трансформувати такий «теоретичний анти-
семітизм» у спосіб дії ба навіть говорив про неминучість таких дій. Але, звісно
ж, не В. Зомбарт.

Глобальний за характером і згубний за соціальними наслідками експансії
егоїстичного індивідуалізму, безоглядний себелюбності неодмінно слід проти-
ставляти вищі цілі спільної діяльності та життєздійснення, колективну солі-
дарність, вірність державі та народу. Антиподами торгашів у книзі представ-
лено героїв, утілення безстрашності й жаги подвигів не заради власної слави.

Вони дисципліновані, віддані, готові до самопожертви, лояльні, скромні, хоробрі, благочестиві, смиренні. Тобто мають всі військові чесноти, а благополуччя батьківщини поцінують вище за особисту безпеку; вони — носії «героїчного духу», кожен є уособленням справжньої Німеччини й несе її із собою туди, де опиняється сам.

Давно помічено, що «героїзм» (незвичайні, разючі звершення) пов'язують в літературі та мистецтві чи не суто з молодістю, а повне сил, безтурботно налаштоване юне покоління видається найчутливішим до закликів «пропагандистів героїзму». Це та вікова фаза, коли тим, кого наставляють, бути природно, причому не в дрібницях, а так, щоби слугувати прикладом для будь-якого віку взагалі у справі небувалого й раніше навіть неймовірного. Фаза не те щоби безсумнівності, але відкритості й довірливої самовідданості, що не відає мотивів чи приводів пручатися жодним перспективам, запропонованим життям.

Невеликій передмові «Вам, молоді герої, що борються з ворогом» В. Зомбарта передує епіграф «Життя — не найвище із благ». Війна, як автор собі це уявляє, дає шанс виявити все найкраще, що є в молодому німці, виносить це на поверхню, робить зримим, звелічує. Нічому іншому в думках і почуттях індивіда не знаходиться і не може знайтися місця. Тому сприяє й унікальна ситуація, адже Німеччині доводиться вести війну заради цілого людства: одній практично проти всього іншого світу, очолюваного Англією і невиліковно інфікованого «духом меркантилізму» [Whyte, 2006].

У радикально-націоналістичній апологетиці війна проголошується ще й способом ефективного самовдосконалення кожного окремо і нації загалом. Істинно німецька ідентичність має невичерпним джерелом два географічні центри, не втомлюється повторювати В. Зомбарт. Потсдам, центр прусського мілітаризму, готовності та вишколеної здатності захищати, оборонятися, відстоювати й перемагати, підкоряючись наказам. І однаковою мірою Ваймар — осередок вироблення високої культури про дух, місто Й. Баха, Й. Гете, Ф. Шилера, Ф. Ніцше. Такою є розгорнута із минулого в майбутнє запорука формування незламної гармонії дисциплінованого «тіла» й «духу», споконвіку притаманного вимогливим інтелектуальним і художнім зразкам. Два міста уособлюють двоскладову квінтесенцію життя народу.

Перший розділ пропагандистського опусу про торгашів і героїв у російському перекладі називається «Война за веру», в англійському — «The Religious War». Її розпочинає твердження про те, що всі війни народів минулого і теперішнього були війнами за утвердження особливої картини світу (сукупності певних цінностей і переконань) в якості єдино справжньої та універсальної. І такими вони (війни) залишаються в майбутньому. Автор ніби попереджає читача: у війні несумісних світоглядів, що супроводжує війну на землі, у повітрі й на морі, якщо й бувають переможці, то тимчасові. Обидва різновиди війни не прибрали з життя країн і народів, вони природні для тієї органічної конструкції, якою є національна держава. Адже органічне вкорінюється, росте та розширюється, претендуючи на додатковий життєвий простір. Війна являє собою наслідок розвитку організму, до неї не застосовні визначення в термінах справедливості.

І абсолютно марно розшукувати її причини: вона становить модус співіснування в національно розділеному й економічно стратифікованому світі; до неї слід бути постійно готовими. Ясна річ, «торгаші» ремствують про страхіття війни, намагаються її не допустити заради збереження здобутих у торгових угодах доходу та зручностей. Тоді як «герої» вважають її цілком звичайною і шансом пожертвувати собою задля кращого світоустрою. Війна, подібно до капіталізму, в інтерпретації В. Зомбарта має властивість «творчої руйнації». Здатністю рятуватися від застарілого і невдалого, обираючи прагнення до відновлення і творчого перетворення станів і процесів. От і переможці, які повернулися з війни, видаються йому богатирями, що набралися сил, сповненими жагою конструктивної перетворювальної діяльності згідно з найкращими соціальними зразками, винесеними, таке враження, не інакше як з поля бою, позаяк їм більше нізвідкіля взятися.

Війна світоглядів зобов'язує зацікавленого спостерігача говорити про речі чуттєво-надчуттєві — про «народну душу», про «дух народу/нації». Про те, що наділене найвищим статусом важливості існування, не даним безпосередньо, але безумовно самостійним і незалежним від окремих людей, те, що конститує чистопробний національний ідентитет. Його риси втілені у філософії, літературі, мистецтві, нравах і звичках, розпізнаваних сумлінним дослідницьким зусиллям. Апологетика припускає і передбачає наявність у тексті суперечностей, перебільшень, карикатур, наговорів, але все виправдано метою: щоб читачеві книги, говорить автор, «знову стало мило усвідомлювати себе німцем».

Об'єкт пропаганди можна і треба переконати в одвічній духовній обмеженості англійців, їхній глибокій і не виправній зосередженості на буденній повсякденності з її безупинною калькуляцією витрат і вигод, з очікуванням позитивного балансу, із супутньою інтелектуальною безплідністю. Втім, В. Зомбарт тут нічого не винаходить: розрізнення і протиставлення двох культур і світоглядів було вельми поширеним у Німеччині перед війною, перебуваючи у фокусі «ідей 1914» [Антоловић, 2019: сс. 687–688]. Варто лишень нагадати, що затяте неприйняття іншої культури, яке внаслідок умоглядності війни ідей не загрожує тотальною аннігіляцією успадкованих цінностей і традиції, здатне зміцнювати — не в усіх, але у деякого — інтерес до навмисно й упереджено знеславлюваної культури або вперше збуджувати його у раніше байдужих до неї.

Інтенції та потенції «героїчного німецького духу» призначені для самовідданого служіння державі, деякій надіндивідуальній сутності, що надає смисл, значущість і силу життя окремій особистості. Стосовно держави у громадянина є тільки обов'язки, виконання яких ніколи не буває вичерпним, відтак громадяни залишаються в неоплатному боргу перед державою, тож обов'язок стає ключовою цінністю, задаючи граничні обрії особистісного призначення. У Німеччині батьківщина, держава як моральна і духовна спільнота важливіша за її складові одиниці, тут держава — не менш ніж найвища концентрація культури народу, а від успішної життєвої самореалізації кожного в найбільшому вигрaші виявляється саме ціле.

На противагу «торгашеському англійському і, ширше, західноєвропейському духові», який стосунки з державою розглядає як односторонню угоду з очікуван-

ням вигоди в особистих правах без обов'язків на взаємних засадах. Фактично правовий індивідуалізм виявляється самозреченням від тієї форми колективності, якою є цей соціальний інститут. Індиферентність до спільного, невизнання його безумовної значущості — от що загрожує справжнім підвалинам морального світопорядку сумісного існування, от що пагубне для нації, от що для В. Зомбарта є незаперечною ознакою занепаду і деградації західної культури.

Атрибутом героїчного духу народу є мілітаризм. Він представлений у легітимних, упізнаваних і повторюваних діях: парадах, уніформах, навчаннях військ, демонстрації зброї, а також у престижі військовослужбовців і привілеях для ветеранів боїв. А також є гранично достовірним у дисципліні та підкоренні наказам, у готовності негайно виступити на захист батьківщини за найменшої для неї небезпеки. Мілітаризм, навіює В. Зомбарт читачам, є кульмінаційний прояв героїзму, тому війна уявляється чимось «священним, найсвятішим на Землі», що долає станіві, політичні, статусні та релігійні відмінності. Тому бути мілітаристом — це найвища етична чеснота кожного носія «духу нації»; індивід тут одухотворений войовничий державник. Така його відмінність від носія «духу комерції», прихильника комфорту і спорту — двох бичів людства, двох зол, що їх насаджують і поширюють «манчестерці», які саму війну уподібнюють спорту, обчислюючи шанси на виграш чи програш, виходячи з індивідуалістичних інтересів. Проте теперішня війна — священна місія зі спасіння людства.

Доля цивілізації, не більше і не менше, — от ставка у війні, що триває з літа 1914 року. Кілька століть тому, запевняє читачів В. Зомбарт, людство на якомусь злочасному повороті ступило на згубний шлях комерції, індустріалізму, індивідуалізму, прав окремої особистості, прагнення щастя і благополуччя кожного, свободи як безперешкодної орієнтації на себе. Тоді як шлях добра проторюють тільки «герої», зосереджені на беззавітному служінні спільному (батьківщині, державі) й безстрашні перед лицем смерті воїни, які сповідують високі моральні ідеали та цінності, ставлять національно-духовне незрівнянно вище за тілесні бажання і потреби. «Дух народу», переконаний В. Зомбарт, незалежний і самодостатній, він властивий кожному незалежно від походження, місця проживання, професії, його реальність обґрунтовується посиленнями на філософію і літературу.

* * *

Що ж, апологетичне послання є безапеляційним, воно забороняє вважати «дух народу» апіорним допущенням, зумовленим особливостями пропагандистського жанру, а термін його життя — обмеженим часом тривалості події, що його викликала. Або думати, до прикладу, що радикальна несумісність «духу торгашів» і «духу героїв» є не більш як наукоподібною вказівкою на причину війни, радше являючи собою гасло із претензією на метафізичну значущість, засіб підкріплення патріотичних настроїв. Неминучість протиборства світоглядів лише за формою обґрунтовується раціональною, нібито, аргументацією, а по суті — історично інспірованим, одного разу штучно сконструйованим і відтворюваним традиційним національним упередженням, вимушено актуалізованим історичною пам'яттю і війною.

Після поразки Німеччини стало відомо, що легітимні порученці «торгашів» схиляли уповноважених представників «героїв» до прийняття принизливого миру. Його умови не були сприйняті німецькими діячами науки та культури: практично всі автори націоналістичного маніфесту 1914 року «До культурного світу» відхилили пропозицію відкликати свої підписи під ним після укладання Версальської мирної угоди 28 червня 1919 року. Ніби не визнаючи перемогу союзників остаточною, а свої тодішні переконання згубними, заступаючись, можна вважати, за ідентичність себе «колишніх» і «теперішніх».

Війна, схоже, належить до тих небагатьох надзвичайних подій, що містифікуються і найчастіше, і найбільшою мірою. Почасти тому, що таку «реальність» украй важко, якщо взагалі можливо, словесно відтворити так, аби досягти якогось позірного порогу прийнятності та адекватності, з яким могли б погодитися, скажімо, політичні чи академічні кола того чи того суспільства. Доступними історикам, художникам, белетристам, ученим засобами війна радше міфологізується, причому відбувається це особливо відчутно тоді, коли цим займаються найняті або радикально патріотично налаштовані добровольці-пропагандисти.

Так і в описах В. Зомбарта неспростовна, як він переконаний, духовна значущість війни приховує і маргіналізує супутні їй біль, страждання, втрати й руйнації. Міфологія переможної війни як подвигу функціонує у деяких різновидах суспільств як, найчастіше, об'єкт соціальної згоди та ритуалізованого поклоніння. Що зовсім не виключає можливості для такого наративу бути одночасно критичним висловленням з приводу реального стану справ і поставати як деяка «негативна міфологія» [Chalmers, 2020]. На що могла б претендувати і книга «Торгаші і герої. Роздуми патріота» як осуд домінантної тенденції розвитку цивілізації.

У ній позитивна і негативна міфологізація / містифікація забезпечується використанням дуальних опозицій, причому кожна слугує матрицею, яка в одному випадку насичується позитивними зверненнями до вітчизняних авторитетів, котрі задавали стандарти «героїчного духу». І навпаки, в іншому випадку наповнюється критикою опонентів, речників і проповідників «духу комерції, комфорту і спорту» (зневажливе «foot-ball» вставлене в текст). Опозиції незрідка автор називає прямо, в тому числі ключові, як того й вимагає повчальний тон пропагандистського памфлету. Вони такі.

«Духовне vs тілесно-матеріальне» репрезентує головний конфлікт індустріальної цивілізації, в якому, на думку В. Зомбарта, набирає силу і стає провідною тенденція атомізації повсякденного життя, втрати перспективи спільного життя в рамках батьківщини й держави. Війна є тією технологією, що дасть змогу відстояти чесноти духовного та утвердити його пріоритет.

«Високе vs низьке» конкретизує опозицію головного конфлікту, встановлюючи значущу просторову ієрархію. Високому (ідеали, цінності, смисли, традиції, пам'ять) слід безумовно віддавати перевагу і до нього прагнути, а низького (часткові інтереси та вигоди, утилітарне благополуччя) не просто уникати або цуратися, а й активно боротися проти нього — за краще навколо себе й у собі самому.

«Добро vs зло». Духовне та високе — це неоціненні блага, що перебувають нині в занепаді й забутті. Утверджувати їх — означає творити гарне, корисне.

Значить протистояти агресії тілесно-матеріального та низького. Добро асоціюється з піднесенням гідності індивіда, зло — з його падінням. Апокаліптичний мотив, чітко чутний у дихотомії, здатен нагадати про багату символіку нагород і покарань, радості і страждання, щастя і горя, що слідують за вибором однієї з альтернатив, до якої сприйнятливі деякі категорії населення. Від його посилення у книзі В. Зомбарт, щоправда, утримався, залишаючись у межах схожого на раціональний стиль аргументації проголошеного.

«*Сакральне vs профанне*». Людина приречена на мирське, приземлене, навіть грішне, якщо не несе в собі, не визнає щось безумовно значуще, але піднесене над емпіричним світом, трансцендентне, що найчастіше позначається як священне. До такого в памфлеті віднесено батьківщину, державу, націю, кайзера, війну. Це те, що «головніше за життя», що утворює координати індивідуального смислотвірного існування. За відсутності підкорення владі сакрального людина, групи й суспільство загалом живуть поза першорядною важливістю цілей і смислів перебування у світі і, як засвідчує Г. Йоас назвою своєї книги, розчаровуються [Joas, 2021].

«*Ми vs вони*». Атрибутами «ми» є все позитивне, в інтерпретації В. Зомбарта — «духовне, високе, добро, сакральне». Тоді як «вони» є носіями «тілесно-матеріального, низького, зла, профанного». Йому була ясна абсурдність сакралізації індивіда (самосакралізації), обґрунтовуваної європейською інтелектуальною традицією; такий статус підходить суто надіндивідуальним утворенням. У війну опозиція «*ми vs вони*» нездоланна і непримиренна, у пропагандистських текстах культивує і підтримує почуття нетерпимості та ворожнечі, без мізерних натяків на співпрацю. Міждержавний конфлікт із застосуванням зброї не обходиться без її використання в якості доповнення до наративів патріотизму і солідарності в промовах представників влади, у повідомленнях медіа, у монологах експертів та агітаторів.

«*Загальне/колективне vs індивідуальне/часткове*». Дуальна опозиція методологічного кшталту, що перебувала у фокусі інтелектуальних дискусій в політиці, економічній науці, філософії та соціології позаминулого і минулого століть. Полярні, відтак несумісні, способи сприйняття, опису і пояснення соціальних станів і процесів. У книзі В. Зомбарта колективне у вигляді нації, держави, культури, «духу» безумовно вище, священніше за індивідуальне і часткове як у мирний, так і у воєнний час.

У «Торгах і героях», у цій апологетиці війни через апологетику культури, війна не лякає, не спустошує, не тяжко травмує, а навпаки, надихає на подвиги ще й у мирний час, наділяючи духопіднесеними смислами та перспективами. І, отже, є ідеалізованою й романтизованою: відправлятися воювати за державу-батьківщину — то найкращий, практично щасливий, життєвий шанс. Про жахи війни В. Зомбарт знає, ясна річ. Але в культі героїв смерті і стражданням відведено нижче, підпорядковане, зовсім не варте згадування місце в ієрархії найважливіших загальнолюдських смислів. Гуманізм будь-якого штибу рішуче виведений ним за межі зони пропагандистської уваги.

У романі 1929 року «На західному фронті без змін» Е.М. Ремарк розповідь, що в перші ж дні навчання як бути солдатами в казармі, на плацу, в бою молоді

новобранці розпрощалися з таким нав'язним у школі з боку вчителів і добровільних факультативних наставників мілітаризованим романтизмом. І гинули розчаровані в усьому, що їм колись казали, так нічого і не отримавши взамін. Тоді як ті, хто віціль, слідом за одним із персонажів книги, могли сказати про себе: «Війна занапастила нас геть для всього». В. Зомбартові довелося почути, як тих самих «молодих героїв» із його книги назвуть «загубленим поколінням»: хто в юності вплутався в нещадну бойню, той із високою ймовірністю не був здатен знайти собі місце у світі без війни.

Проте у першій половині XX століття антивоєнні настрої та установки в багатьох країнах були маргінальними, а потреба у подвигах на полях боїв як не-позбутною і в пам'яті, і в життя народів, будучи підтримувана масовими ритуалами шанування, подяки, клятвами наступності. У травні 1933 року роман у числі інших був спалений у Берліні під заклики не допускати дискредитації героїв Першої світової й виховувати патріотично налаштовану молодь на засадах «справжнього історизму». В. Зомбарт, ми знаємо, співчутливо спостерігав за відродженням «героїчного духу народу» в нацистській Німеччині. Але вже не побачив, як він зазнаватиме повторного приниження «духом користолюбства і пристрасті до комфорту» у 1945 році, якщо схарактеризувати ситуацію за допомоги елементів уведеної ним же дихотомії. Проте ідеологія і пропаганда героїзму, подібно до інших артефактів культури, невикорінюється, здається, ані з життя, ані з пам'яті народів. Із чого, мабуть, виходив і чим надихався В. Зомбарт, розвиваючи тези публіцистичних статей і збагачуючи їх аргументацією в книзі про торговців і героїв у країні, що воює.

Джерела / References

- Antolovich, M. (2019). War of Peoples for World-Views: Werner Sombart and idea from 1914. [In Serbian]. *Issues in Ethnology Anthropology*, 14, 2, 673–691. [=Антоловић, М. (2019). Рат народа за светоназор: Вернер Зомбарт и идеје из 1914. *Етноантрополошки проблеми*, 14 (2), 673–691].
- Bridgham, F. (Ed.) (2006). *The First World War as a Clash of Cultures*. New York: Camden House.
- Chalmers, S. (2020). Negative Mythology. *Law and Critique*, 31, 59–72.
- Fournier, M. (2006). *Marcel Moss. A Biography*. Tr. by J.M. Todd. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Joas, H. (1990). The Classics of Sociology and the First World War. *Thesis Eleven*, 27, 101–124.
- Joas, H., Knöbl, W. (2013). *War in Social Thought. Hobbes to the Present*. Princeton: Princeton University Press.
- Joas, H. (2021). *The Power of the Sacred. An Alternative to the Narrative of Disenchantment*. New York: Oxford University Press.
- Grundmann, R., Stehr, N. (2001). Why Is Werner Sombart Not Part of the Core of Classical Sociology? From Fame to (Near) Oblivion. *Journal of Classical Sociology*, 1 (2), 257–287.
- Lenger, F. (1995). Verner Sombart als Propagandist eines deutschen Krieges. In: W.J. Mommsen (Ed.), *Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. De Gruyter Oldenbourg.
- Lenger, F. (2012). *Werner Sombart 1863–1941*. 3rd ed. Munich: C.H. Beck.
- Mitzman, A. (1987). Personal Conflict and Ideological Options in Sombart and Weber. In: W.J. Mommsen, J. Osterhammel (Eds.), *Max Weber and His Contemporaries* (pp. 99–105). London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Moore, G. (2001). The Super-Hun and the Super-State: Allied Propaganda and German Philosophy During the First World War. *German Life and Letters*, 54 (4), 310–330.

Pietilä, K. (2011). *Reason of Sociology. George Simmel and Beyond*. London: SAGE Publications Ltd.

Sombart, V. (2018). *Händler und Helden: Patriotische Besinnungen*. German Ed. Birmingham: Wentworth Press.

Sombart, V. (2021). *Traders and Heroes. Patriotic Reflection*. London: Arctos.

Whyte, I.B. (2006). Anglo-German Conflict in Popular Fiction 1870–1914. In: F. Bridgham (Ed.), *The First World War as a Clash of Cultures* (pp. 41–100). New York: Camden House.

Отримано / Received 05.12.2022.

СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта

Ставлення В. Зомбарта до Першої світової війни у літературі характеризується як вкрай націоналістичне.

Вона зробила радикальний переворот у його сприйнятті процесів у світовій цивілізації. Він у новому висвітленні побачив головний конфлікт епохи — конфлікт національних світоглядів, а разом з ним мету і смисли всесвітньоісторичної місії народу Німеччини. Війна становить явище, що чинить стресовий вплив на її учасників, перетворює почуття й умонастрої, наказово приписуючи зверхню авторитетність крові, ґрунту, корінням, а інтелектуали бувають до таких приписів украй чутливими. Однак націоналізм, навіть у мінімальних дозах внесений у мовлення і письмо, виводить вимовлене і тексти за рамки науковості, перетворюючи їх на пропагандистське висловлювання. Ось і книгу 1915 року «Торгаши і герої. Роздуми патріота» відносять до пропагандистського жанру, що є апологією війни. У ній найвідоміший економіст і соціолог свого часу виправдовує війну з боку Німеччини тим, що розвиток економіки, культури, комунікації, який зумовлений і просувається ринковим капіталізмом, обертається наслідками, які руйнують самі підстави існування людства. Головним чином — зростання еґотичного індивідуалізму, прагнення комфорту та якнайповнішого задоволення повсякденних потреб та бажань. Війна німецьких «героїв» проти «торгашів», уособлюваних англійцями, зверне, на думку автора, рід людський до визнання першорядної важливості високих ідеалів духовної культури. Це апіорно введене вихідне розрізнення уточняється набором дихотомічних опозицій: «ми — вони», «високе — низьке», «сакральне — профанне», «добро — зло», «загальне — індивідуальне». Розмова з радикально націоналістичної перспективи перетворює апологетику культури на апологетику війни. У результаті війна уподібнюється до тих доволі рідкісних подій, які міфологізуються і містифікуються найрадикальніше. В описах В. Зомбарта незаперечно, як він переконаний, духовна значущість війни затуляє і маргіналізує біль, страждання, втрати й руйнування, які її супроводжують.

Ключові слова: апологія, війна, Зомбарт, пропаганда, соціологія

SERHII MAKEIEV

Apologetics of Culture as an Apologetics of War: the Case of Werner Sombart

W. Sombart's attitude to the First World War is characterized in the literature as extremely nationalistic. It made a radical revolution in his perception of the processes in world civilization. He saw in a new light the main conflict of the era — the conflict of national worldviews, and with it the purpose and meaning of the world historical mission of the German people. The war is a phenomenon that has a

stressful impact on its participants, transforms feelings and mindsets, ordering the supreme authority of blood, soil, roots, and intellectuals are extremely sensitive to such orders. However, nationalism, even in minimal doses introduced into speech and writing, takes the spoken words and texts beyond the limits of scholarship, turning them into propaganda statements. So the 1915 book «Traders and Heroes. Reflections of a Patriot» belongs to the propaganda genre, which is an apology for the war. In it, the most famous economist and sociologist of his time justifies the war on the part of Germany by the fact that the development of economy, culture, communication, caused and promoted by market capitalism, turns into consequences that destroy the very foundations of human existence. Mainly — the growth of selfish individualism, the desire for comfort and the fullest possible realization of everyday needs and pleasures. According to the author, the war of German «heroes» against the «traders» personified by the British will turn the human race to recognize the paramount importance of high ideals of spiritual culture. This a priori introduced initial distinction is clarified by a set of dichotomous oppositions: «us — them», «high — low», «sacred — profane», «good — evil», «general — individual». Talking from a radically nationalist perspective turns the apologetics of culture into the apologetics of war. As a result, war is one of those rather rare events that are mythologized and mystified in the most radical way. In W. Sombart's descriptions, the undeniable, as he is convinced, spiritual significance of war obscures and marginalizes the pain, suffering, loss and destruction that accompany it.

Keywords: apology, war, Sombart, propaganda, sociology